

Михайло КРИВОЛАПОВ
академік НАМ України, заслужений діяч мистецтв України,
головний науковий співробітник ІПСМ НАМ України,
доктор мистецтвознавства, професор

БАБИН ЯР — БАГАТОВІКОВИЙ НЕСТЕРПНИЙ БІЛЬ І ГЛИБОКА РАНА НА ТІЛІ УКРАЇНИ І ВСІЄЇ ЗЕМНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Про трагедію у Бабиному Яру знає увесь світ, але й дотепер ані в історичних, ані в літературних творах до кінця об'єктивно не розкрита ця людська страшна трагедія, яку спричинили фашисти в мирному, доброму і квітучому краєні Києві — столиці могутньої слов'янської держави.

Починаючи з 29 вересня 1941 року у Бабиному Яру розстріляно і спалено понад 200 тисяч мирних людей, у тому числі багато дітей, більшість з яких були євреями (70 тисяч).

Тут були розстріляні моряки і командири Пінської військової флотилії, більше 40 підпільників, серед них була Олена Теліга. У Бабиному Яру минули останні хвилини життя циган з п'яти таборів. Сотнями розстрілювалися мешканці Києва за наклепами і доносами. Після війни, під час розслідування злочинів фашистів та їх посіпак, на першому допиті начальник Київської поліції Щунакер розповідав, що до його відомства надходила велика кількість доносів, і його співробітникам бракувало часу для їх повної перевірки, бо за кожного, хто згадувався в дописах — євреїв, комуністів та керівників НКВД — німці обіцяли винагороду — п'ять літрів горілки і п'ять тисяч карбованців. Проте фашистським злочинцям здавалося, що вони не повною мірою виконали накази фюрера, і у 1943 році було проведено секретну операцію № 1005 з ліквідації залишків розстріляних.

Після війни творча інтелігенція неодноразово порушувала питання про увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру, проте керівництво УРСР протягом тривалого часу не давало дозвіл на проектування і спорудження пам'ятника, хоча вже тоді було відомо, що Бабин Яр є могилою не лише євреїв, а й представників багатьох інших національностей.

У 1952 та 1957 роках невідомо за чиєю вказівкою було здійснено спробу зрівняти із землею Бабин Яр.

Унаслідок таких варварських дій керівництва республіки у 1961 році сталася трагедія: скупчення пульпи висотою у 5–6-поверховий будинок прорвало дамбу і знесло чималу частину Куренівки. З вини тодішніх моговладців загинуло багато киян.

Значна подія відбулася у Бабиному Яру 1966 року.

28 вересня, у 25-у річницю розстрілу, відбувся масовий мітинг мешканців Києва і області та інших регіонів України і СРСР. Був присутнім я, тоді — студент Київського художнього інституту. Хіба я міг тоді знати, що саме мені доведеться брати участь у справі організації проектування і спорудження меморіалу у Бабиному Яру. Але про це пізніше.

На цьому мітингу мені глибоко запали проникливі слова талановитого російського поета Євгена Євтушенка та письменника Віктора Некрасова.

Вагомий внесок у увічненні пам'яті людей, що загинули у Бабиному Яру належить Анатолію Кузнецову, автору однойменного роману.

Пронизані біллю слова про цю трагедію, зустрічаємо в творах Миколи Бажана, Іллі Еренбурга та Лева Озерова.

Ці твори і виступи на мітингу дорого обійшлися творчій інтелігенції, бо вони стали практично підпільними. Влада тривалий час замовчувала трагедію в Бабиному Яру.

І якби не заклики очільників багатьох країн і міжнародного прогресивного загалу, це місце перетворилося би на пустир або парк із горілчаними кіосками. Через міжнародний тиск і, насамперед, завдяки активності громадських і творчих організацій, у 1967 році владні органи прийняли постанову «Про спорудження пам'ятника радянським громадянам, військовополоненим, солдатам і офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів в районі Сирецького масиву міста Києва».

Міністерством культури і Держбудом УРСР відразу ж були організовані республіканські конкурси на кращий проект. Їх відбулося чимало, але жоден із поданих проектів не розкривав тему. У конкурсах брали участь всі провідні українські скульптори і архітектори. Заради справедливості потрібно сказати, що на конкурсах представлялись проекти, виконані з великою професійною майстерністю, але вони не задовольнили ані журі, ані партійних ідеологів. Наприклад, тодішньому першому секретареві Петру Юхимовичу Шелесту не сподобався образ фігури, що падає з урвища, яка була схожа на представника єврейської національності. Він вимагав узагальнити образ, оскільки у Бабиному Яру загинули люди різних національностей. У багатьох проектах він вбачав надлишкову трагічність. Іншим партійним керівникам не подобалася верхня частина композиції, де була зображена напівоголена жінка, що годує немовля груддю. Керівник авторського колективу скульптор і академік Михайло Лисенко знав про ці зауваження, знав і про те, що на кожному перегляді Політбюро я обстоював авторські концепції. Він просив мене: «Я стану на коліна перед вами і прошу відстояти наш замисел, бо це основна філософська основа пам'ятника. Трагедія закінчилась, а життя має продовжуватись». Після запеклих суперечок цю композицію було затверджено і реалізовано.

В історії Бабиного Яру є два факти, які мають зацікавити істориків, оскільки вони важливі для з'ясування істини, бо в ті часи закривали рота усім, хто намагався сказати правду про причини трагедії.

У публікаціях і архівах зафіксовано, що 24 вересня 1941 року злетіло в повітря приміщення німецької комендатури, а потім упродовж кількох тижнів гриміли вибухи і вирували пожежі на Хрещатику. Було знищено 940 будинків, у тому числі приміщення цирку, консерваторії та інших громадських будівель.

А вже 27–28 вересня фашисти у відповідь на диверсію розклеїли у Києві листівки-об'яви російською, українською і німецькою мовами: «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника — Доктерівській (коло кладовища)». Було наказано мати при собі документи, гроші, теплий одяг, білизну тощо. У романі «Бабин Яр» Анатолій Кузнецов детально описує події цих днів і читач може самостійно ознайомитися з історією трагедії. Про деякі моменти цих жахливих подій я розповідав під час інтерв'ю газеті «Факты», яке було опубліковане під назвою «Трагедия Бабьего Яра продолжалась и после освобождения Киева от фашистов, закончившись лишь после открытия памятника погибшим». Але повернімось до історії проектування і спорудження меморіального пам'ятника, яке здійснювалось у не менш трагічних умовах.

Оскільки я мав досвід роботи в редакціях і видавництвах та в проєктних і наукових установах мистецького й архітектурного профілю, мене 1970 року запросили очолити Управління образотворчих мистецтв і призначили головою Художньо-експертної ради з монументального мистецтва Міністерства культури УРСР. Під час першої розмови, тодішній міністр культури Ростислав Володимирович Бабійчук — людина досвідчена і талановитий організатор — сказав: «Михайле Олександровичу, у першу чергу візьміть наболілу проблему з пам'ятником у Бабиному Яру. Ми організували декілька конкурсів, але достойного проєкту, який би розкривав цю тему, так і не виявили».

Я ретельно переглянув фото проєктів, висновки рецензентів, протоколи Художньої ради і вирішив, що потрібно обрати інший шлях, аби марно не витратити державні кошти, про що й повідомив міністра. Я запропонував порадитися з членами Художньо-експертної ради, куди входили найдосвідченіші митці-скульптори, архітектори, мистецтвознавці, критики, і отримав згоду.

Запросили ми на цю нараду і фахівців із відділу культури ЦК КПУ. В результаті довгого і прискіпливого обговорення, майже всі підтримали мою пропозицію, що, оскільки конкурс не виявив достойного проєкту,

необхідно дати пряме державне замовлення тому авторському колективу, який найбільше наблизився до вирішення поставленої задачі.

Ухвалили, що проект творчої групи під керівництвом академіка Михайла Григоровича Лисенка і архітектора Анатолія Федоровича Ігнащенка (член-кореспондент Академії архітектури України (1995), академік Національної академії мистецтв України (2006)) найповніше розкриває цю трагічну тему.

На зустрічі членів творчої групи з міністром культури УРСР, ми висловили прохання якомога скоріше підготувати проект з урахуванням зауважень журі, Художньої ради та керівництва республіки.

Нарешті, проект було схвалено художньою радою Міністерства культури і в жовтні 1972 року представлено на розгляд членів Політбюро ЦК КПУ на чолі з Володимиром Васильовичем Щербицьким. На цьому етапі проект теж було затверджено та рекомендовано до подальшої розробки.

Після закінчення перегляду до мене підійшов Щербицький і сказав, що пам'ятник обов'язково потрібно побудувати і відкрити до 30-ї річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні. Далі він сказав: «Я вас особисто прошу взяти все під свій контроль. Мені у відділі ЦК сказали, що ви людина досвідчена й енергійна. Ми сподіваємось, що доведете цю справу успішно, бо міністри міняються, а ми з вами зустрічаємося часто на художніх виставках та розглядах проектів пам'ятників». Я пообіцяв все зробити у визначений термін, але при цьому зауважив: «Володимир Васильович, з художньою частиною ми встигнемо, але там близько до поверхні ґрунтові води, і ви знаєте, що у 1961 році там виник зсув і загинули люди. Тому на території Бабиного Яру потрібно буде здійснити значні інженерні роботи з упорядкування території, а це вже компетенція міста, тобто голови міської ради Володимира Олексійовича Гусева». Він одразу ж покликав останнього, що був також присутній на цьому перегляді: «Ти чув, що сказав Михайло Криволапов?». Володимир Гусев відповів, що хвилюватися не треба, все буде виконано на високому рівні і вчасно. Потім Щербицький, поклавши руки на мої плечі та плечі Гусева, вимовив: «Чутки, що ми навмисне затримуємо будівництво, безпідставні, але реагувати ми повинні. Я вас дуже прошу, докладіть усіх зусиль, щоб пам'ятник ми відкрили до 30-річчя Перемоги».

Згодом на місці спорудження був встановлений фанерний макет пам'ятника в натуральну величину. Під час виготовлення пам'ятника в глині прийшла нова біда — помер керівник творчої групи академік Михайло Лисенко. Це була велика втрата для усієї культури України, для мене особисто, а також для осиротілих молодих співавторів. Невдовзі в приміщенні майстерні я скликав авторську групу і запитав, чи справляться вони з виготовленням художньої частини пам'ятника і чи не має потреби до-

повнити авторський колектив. Молоді скульптори запевнили, що вони впораються з роботою. Ми переконалися, з якою самовідданістю і відповідальністю віднеслися вони до цього важливого державного замовлення. Виготовлення моделі в глині здійснювалося в приміщенні Головного управління реставрації Держбуду УРСР, що було розташоване на вулиці Коротченка. Ми всіляко допомагали молодим скульпторам, навіть регулярно возили їм їжу. Були такі періоди, що окремі автори-скульптори навіть ночували в майстерні. Коли роботи над композицією в глині в натуральну величину були близькі до завершення, колишній головний інженер реставраційного управління Аркадій Семенович Хабінський повідомив, що ми вже відхилилися від графіку і потрібно скорочувати один з технологічних циклів, робити гіпсові форми з глини і передавати їх на відливку в бронзі. Але це був ризикований крок. З композиції в глині потрібно було виготовити композицію в гіпсі, потім виставити її для перегляду Художньою радою і тільки після схвалення та внесення поправок можна було робити відливку в бронзі. Хабінський повідомив, що все це можна зробити з мого дозволу як голови Художньої ради і начальника Управління. Мені нічого не залишалось, як письмово дозволити відливку. Коли композицію було відлито і змонтовано на місці спорудження, я разом з Аркадієм Хабінським приїхав поглянути на неї в натурі. Коли я побачив її — у мене похолоділо все тіло, я зблід і ледь тримався на ногах. Виявилось, що композиції бракувало чимало важливих фрагментів, що позбавляло пам'ятник художньої завершеності. Помітивши мій стан, Хабінський сказав, що не варто хвилюватись — ливарники віділають необхідні фрагменти, і їх змонтують на місці. Тільки завдяки великій майстерності ливарників ці прогалини були виправлені. Але на цьому не завершилися неприємності з меморіальним пам'ятником. Нова біда прийшла несподівано для мене і Володимира Гусева. Після того, як було встановлено багатофігурну композицію монумента і завершувалися роботи з інженерного благоустрою території пам'ятника, хтось звернув увагу, що основа статуарної частини пам'ятника нагадує зірку Давида, про що було направлено донос у партійні органи. Почалось неймовірне! Мене кілька разів викликали в ЦК, Раду Міністрів, оголосили мені і Володимирі Гусеву сувору догану, доручили розібратися органам КДБ і навіть дали вказівку з вертольоту сфотографувати благоустрій і пам'ятник. Звинувачення було дуже серйозним і могло закінчитися виключенням із партії та звільненням з роботи, але, як було з'ясовано пізніше, спеціальна комісія не виявила ніякої «зірки Давида». Просто на фото зробленому з висоти найбільш виразно проявилися шість заглиблених відгалужень, що були вимиті водою. Всього ж на цьому місці налічувалося більше восьми таких заглиблень.

Моя провина полягала в тому, як сказали у відділі культури ЦК, що я як керівник проекту і голова Художньої ради не доглядів і не заборонив відтворити ці фрагменти ще на стадії проекту, і роботи по закінченню меморіалу довелося припинити.

Роботи відновилась тільки після того, як я і Володимир Гусев дали вказівку засипати землею цей нещасний «хрест». Окрім того, Міністерством культури було надано довідку про те, що на усіх етапах проектування робота контролювалася членами Політбюро ЦК компартії України. Тільки після такої доповідної і особистого втручання Володимира Щербицького ми продовжили готувати меморіал до відкриття. Відкривали пам'ятник члени тодішнього уряду на чолі з головою Ради Міністрів УРСР Володимиром Павловичем Ляшко.

Але й на цьому не завершилася моя горезвісна участь у будівництві пам'ятника. Коли на відкритті монумента, при багатотисячному зібранні киян, представників багатьох міст і сіл України і зарубіжних гостей, з бронзової фігури потрібно було зняти біле шовкове полотнище... воно зачепилося за руку «падаючої» фігури. Я відразу подумав, що будуть знову шукати крайнього. Добре, що ми з Аркадієм Хабінським прихопили високу драбину. Вона стояла саме на тому місці, тому робітники швидко виізали по ній та відчепили полотнище. Як опустили його, роздався гул схвалення і тривалі оплески. Згадуючи той час, я розмірковую, що мене і Володимира Гусева врятував від гоніння ретивих партійних служак Володимир Щербицький, за що буду йому завжди вдячний, бо пам'ятник одержав високу оцінку громадськості і фахівців. Емоційність і висока художня завершеність меморіалу постійно закликає нас пам'ятати про ті трагічні часи. Але пройшов час і швидко забули про тих, хто віддав свої сили для високохудожнього твору. Попри велике культурне значення і художню цінність, монумент так і не отримав жодних урядових відзнак.

На початку статті я писав, що потрібно продовжити вивчення цієї трагічної події як істориками, так і науковцями і літераторами, бо до цього часу багато фактів об'єктивно не висвітлено. А нині, коли розкрили архіви, стало можливим добути факти про те, хто ж таки підірвав Хрещатик і спровокував цю трагічну бійню у Бабиному Яру.